

Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar**Ramazan OAFARLI****Filologiya elmləri doktoru****E-mail: ramazanqafar@gmail.com****OĞUZLARIN “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”U HARADA YARANIB**

Açar sözlər: Dədə Qorqud kitabı, oğuzlar, yazılı mənbə, Qazlıq dağı, “Koroğlu” motivləri, Azərbaycan coğrafiyası, Orta Asiya, Antalya, ritual, mif, mifik zaman, empirik zaman.

ABSTRACT**“KNIGA-DEDE KORGUD” OGUZA WAS TAKEN OUT**

The article analyzes the information available in world science about the origin, distribution and writing of “Kitabi-Dede Gorgud”. The author points out that the Oguzes called the mountain range “Oguz” to perpetuate the memory of their great ancestors, and it is no coincidence that Turkish women in Azerbaijan still call the mountain “father-in-law”. The Oguzes have lived in Central Asia and the Caucasus since ancient times, and those who look for the roots of the grandfather of the Gorgud Oguz inscriptions only in Central Asia and Altai are mistaken. The scientist comes to the conclusion that it is necessary to eliminate the dependence of the “Azerbaijani geography” factor on hair. It is not surprising that in Central Asia and other Turkic lands there are one or two myths that do not resonate with the motives of the Gorgud (Khorkhut) saga. The indisputable fact is that the roots of “Dede Gorgud” are in very deep layers, and the yeast “Manas” and “Altyn-Arig” are also taken from these layers.

Doubts should not be sown that the Dresden copy was written in the Azeri Turkic language. After the discovery of the Vatican copy of the book, E. Rossi summed up the research and suggested that the Dresden copy was written in Azerbaijani, and the Vatican copy was written in Turkish (Ottoman).

Two copies of “Dada Gorgud”. They were written at different times, by different people, one in Azerbaijani Turkic, the other in Ottoman dialect. In fact, these are independent works on one theme, epic versions.

Keywords: Dede Gorgud book, Oghuz, written source, Gazlyg mountain, Koroglu motifs, geography of Azerbaijan, Central Asia, Antalya, rite, myth, mythical time, empirical time.

РЕЗЮМЕ**ОТКУДА ВЗЯЛАСЬ “КНИГА-ДЕДЕ КОРГУД” ОГУЗА**

В статье анализируются имеющиеся в мировой науке сведения о происхождении, распространении и написании “Китаби-Дедэ Горгуд”. Автор указывает, что огузы назвали горный массив “Огуз”, чтобы увековечить память своих великих предков, и не случайно турчанки в Азербайджане до сих пор называют гору “тесть”. Огузы жили в Средней Азии и на Кавказе с древних времен, и ошибаются те, кто ищет корни дедэ горгудских огузских надписей только в Средней Азии и на Алтае. Ученый приходит к выводу, что надо устранить зависимость фактора “азербайджанская география” от волос. Неудивительно, что в Средней Азии и других тюркских землях есть один-два мифа, не перекликающихся с мотивами саги о Горгуде (Хорхуте). Неоспоримым фактом является то, что корни “Дедэ Горгуд” находятся в очень глубоких слоях, и дрожжи “Манас” и “Алтын-Ариг” также взяты из этих слоев.

Не следует сеять сомнения в том, что дрезденская копия была написана на азербайджанском тюркском языке. После обнаружения ватиканского экземпляра книги Э.Росси

подвел итоги исследования и предположил, что дрезденский экземпляр был написан на азербайджанском языке, а ватиканский — на турецком (османском).

Два экземпляра “Дада Горгуд”. Они были написаны в разное время, разными людьми, один на азербайджанском тюркском, другой на османском диалекте. По сути, это самостоятельные произведения на одну тему, эпические версии.

Ключевые слова: книга Деде Горгуд, огузы, письменный источник, гора Газлыг, мотивы “Кероглу”, география Азербайджана, Средняя Азия, Анталия, обряд, миф, мифическое время, эмпирическое время.

Çoxsaylı araşdırıcıların fikirlərini ümumiləşdirən M.Seyidov “oğuz” sözünün yeni yozumunu irəli sürmüşdür. Alim yazır: “Oğuz”//“uğuz” sözünün etimoloji təhlilini verərkən, onu **iki deyil, üç hissəyə** bölmək lazımdır. “Oğuz”//“uğuz” sözü “o”+“ğ”+“uz” tərkib hissələrindən ibarətdir. “U”//“o” bir çox əski türk dillərində “bacarıqlı”, “qadir olmaq” mənasını verən feil köküdür¹, “ğ” isə “qağan”//“ğan” sözünün qalıdır. Bu söz “u”//“o”ya birləşərək “u+ğan”, “o+ğan” şəklində mürəkkəb söz düzəltdir. Tanrı mənasında olan “uğan”//“oğan” daha bir yeni dəyişikliyə uğramışdır. U+ğan, yəni “bacarıqlı”, “qadir olan” “qağan”//“ğan”a “uz” əlavə olunarkən “ğan”//“xan” sözündəki “an” vurğusuz oldu-ğuna görə düşmüş və üç tərkibdən ibarət həmin söz “uğuz”//“oğuz” şəklində formalaşmışdır². M.Seyidov “uz”un cəm bildirən [u] “z” şəkilçisi ilə bilavasitə əlaqəsi olmadığı hökmünü çıxardaraq bildirir ki, **“Oğuz”//“Uğuz” mifik obraz kimi, hər şeydən öncə, sübhün açılması, dan yerinin sökülməsi ilə, işıqla əlaqədardır. Oğuz/Uğuzun bu mifik keyfiyyəti onun adının izahında “uz” tərkibinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. “Uz” (və ya onun ilkin şəkli) şüanı, işığı bildirən söz olmuşdur**³. Fikrini əsaslandırmaq üçün “gündüz” və “ulduz” sözlərini də həmin qaydada tərkib hissələrinə ayırır: “gün+d+üz”, “ul+d+uz”. Buradakı “üz” və “uz”un işığı, şüanı, odu mənalandırması şübhə doğurmur. M.Seyidov məşhur türkoloq A.N.Kononovun “r:s-ş dəyişməsi türk dillərində geniş yayılmışdır” tezisinə əsaslanıb “uz”un fonetik dəyişikliyə uğrayaraq “uş” və “is” şəklinə düşməsi ideyasını irəli sürür: “Deməli, “is”//“is”// “üs”//“us” və “uz” variantı “od”, “atəş”, “ışığı” deməkdir. Onda “uğuz”//“oğuz” sözü bacarıqlı, qadir, ilahi, işıq, od ğanı, xanı, hakimi mənasındadır... Əski türk dillərində ucalığı, böyüklüyü, ilahi aləmə məxsus olmağı bildirən bəzi sözlərdə “bacarıqlı”, “qadir olmaq” feilinin kökü işlənmişdir. Məsələn, “u+lu”, “u+ğur” (yol, yer tanrısı), “o+ğan”//“u+ğan” (tanrı adı), “u+ran” (tanrı adı), “u+may” (ilahə adı) və s. bizzə, “bacarıqlı”, qadir olmağ⁴ – “u”nu əski insan ilahi qüvvələrə məxsus keyfiyyətə sanmışdır⁴. M.Seyidov Şeyx Süleyman Əfəndi Buxariyə istinad edərək bildirir

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951, с. 437

² Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. – Bakı, 1983, s. 255

³ Ycnə orada

⁴ Ycnə orada, s. 225

ki, “uğuz”//“oğuz” sözü ilahiliyə məxsus olan saf, pak təbiətli, safürəkli sifətlərini də qazanmışdır¹. Alimin yunan, misir, ərəb, erməni, fars, türk mənəbləri əsasında yürütdüyü mülahizələr bir çox məqamlarda xalq qaynaqları ilə təsdiqlənib son də-rəcə tutarlı fakta çevrilir. Məsələnin həlli yolunda ən cəsarətli addımları atan M.Seyidovun Oğuzun tanrı adı kimi əski miflərlə açılışını ən doğru yol hesab edirik. Və inanırıq ki, işıqla, odla, Günəşlə, ucalıqla, ilahiliklə bağlı inamları özündə əritmişdir. Lakin daha qədim mixi mənəblərdə “quz”, “qaz”, “ışquz”, “aşqaz” şəklində xatırlanan ulu sözün ancaq “is”//“is”//“üs”//“us” və “uz” variantlarının çevrəsində fırlanmaqla hələ də düyünü açmaq mümkün olmamışdır. Və “quz”//“qaz”//“ışquz”//“aşqaz”//“iç ğuz” variantının daha qədimliyini, Altayla deyil, Ön Asiya, Şumer və Qafqazla bağlı olduğunu nəzərə alsaq, mənə yozumunun açarı daha düzgün tapılar. “Oğuz”la bağlı yuxarıdakı şərhlərin hər biri sağlam mühakimədən doğmuşdur, lakin çox dərin qatlarla əlaqələndiyi üçün inandırıcı görünən tərf-lərlə yanaşı, sual doğuran məsələlər də vardır. Qaranlıq görünən məqamların aydın-laşdırılmasından ötrü bir cəhət də diqqət mərkəzindən yayınmamalıdır: Oğuzlar “Dədə Qorqud”un ilkin vətəninə – Azərbaycanda nə vaxtdan məskunlaşmışlar? Bu bərədə **tarixçi və ədəbiyyatşünas alimlərimiz** bir-birindən ziddiyyətli qənaətlər irəli sürmüşlər. Ə.Dəmirçizadə, H.Arslı, M.Təhmasib XI-XII əsrlərə, Ş.Cəmşidov bir neçə əsr əvvələ, S.Əliyarov VI-VII yüzilliklərə, Y.Yusifov b.e.ə. çağlara aid etmişdirlər. Dastandan sonuncu qənaətləri əsaslandıran çoxlu faktlar gətirmək olar.

“Dədə Qorqud”un ilk tədqiqatçısı F.Ditsin bir fikrini yada salaq. O, “Təpə-göz” boyunu alman dilinə çevirib kiçik “Ön söz”lə 1815-ci ildə nəşr etdirərkən qeyd edirdi ki, “Məncə, Təpəgöz əfsanəsini Homer Asiya səyahətində eşitmişdir və Polifemin əsas həyatını oradan almışdır. Kim bilir, bəlkə, İonidə yaşayan hər hansı sikloplar əfsanəsi, ən köhnə zamanlardan bəri Homerdən asılı olmayaraq göstərilən müstəqil qövmlər arasında mövcud olmuşdur. Bir də onun yazılarında olan hər şeyi yunanlara mal etmək haqsızlıq olardı”².

Bu fikri, nədənsə, akademik H.Arslı tənqid etmiş, başqaları isə qəribçiliyə salmışlar. Doğrudur, Ə.Sultanlı və Ş.Cəmşidov geniş bəhs açsalar da, müdafiə etdiklərini açıq şəkildə bildirməmişlər. Lakin Ditsin qənaətlərini irəli sürdüyü dövr elə bir zaman idi ki, dünya xalqlarının qədim adət-ənənələrini böyük acgözlüklə

¹ Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, s. 256-257

² Sita Ş.Cəmşidovun “Kitabi-Dədə Qorqud” monoqrafiyasından (Bakı, 1977, s. 145) götürülmüşdür. Müəllif Ə.Sultanlının “Dədə Qorqud boyları haqqında qeydlər” məqaləsinə (S.M.Kirov adına ADU-nun “Əsərləri”, İctimai elmlər seriyası, 1959, № 4, s. 4) istinad etdiyini bildirməklə yanaşı, ilkin mənbəni də nişan verir (Der neumtddecnte oud huscische Gyrton, s. 416), lakin ilini və harada çap olunduğunu yazmağı unudur. Ə.Sultanlının “Məqalələr” toplusunda (Bakı, 1971, s. 63) F.Ditsin əsərindən daha maraqlı misallara rast gəlirik, eləcə də mənbəyi dəqiq nəzərə çatdırılır: “Buradakı “Təpə-göz” başqa sikloplara, həm də Homerin siklopuna bütün cəhətləri ilə bənzəyir. Ancaq oğuz siklopu yunanlarınkindən alınma deyil. Yunanlarınkı bunun təqlididir. Yunanlarınkı köhnə deyilsə, oğuzlarınkı da yeni deyildir” (Fon Ditez. Dtkvudigtiten Von Asien, Berlin and Helle, 1825, s. 416)

toplayır, miflərini üzə çıxarırdılar. Avropa və Şərqi ölkələrində əlləri çatan bütün mənbələr nəzərdən keçirilirdi. E.Taylorun “İbtidai mədəniyyət”, C.Frezerin “Totemizm”, “Qızıl budaq” kimi ciddi tədqiqat əsərlərinin meydana gəlməsinin ərafəsi idi. Və Qərbi xristian ölkələri hələ də Osmanlı imperiyası tərəfindən əsarət altına alınmaq xofunu yaşayırdı. F.Dits hansısa mötəbər mənbəyə əsaslanmasaydı, türklərin elm aləminə bəlli olmayan yazılı ədəbi abidəsini, az qala, dünyaya mədəniyyətinin yaranmasına təkan verən qüvvə kimi götürülən yunan miflərinin mənbəyi saymağa özündə cəsarət tapmazdı.

Oğuzlarını tarixini daha qədim dövrlərə aparıb çıxaran faktlar aşkarlanmaqda davam edir. III Muradın hakimiyyəti dövründə (1574-1595) türk tarixçisi **Osman Bayburdlu** tərəfindən yazılmış **“Təvaxixi-cədid mirəti cahən”** (**“Dünya güzgüsündə görünən tarix xəbərləri”**) kitabında oğuzların nəsil şəcərəsindən, xüsusilə Bayandur soyundan bəhs açılır. **“Bayandır xanın şəxsiyyətinin təsviri”** adlanan bölmədə isə XI əsrə aid fars dilində yazılmış, müəllifi məlum olmayan **“Bəhr-əl-ənsab”** (**“Genelögiya”**) kitabına müraciət edilir. Orada Bayandur tayfasının Qafqazla əlaqəsindən çox geniş danışılır. **Oğuzlar Gürcüstan torpağına yürüş edirlər.** Həmin hadisəyə “Dədə Qorqud” dastanında bir neçə boyda işarə vardır. Tarixi mənbədə göstərilir ki, Bayandur xan bütün oğuzun başçısıdır, qalan döyüşçülər özlərini onun övladları sayırlar. “Qafqazda yaşayan oğuzlar özlərini bir soydan hesab edirlər, hamısı Bayandur xanın döyüşçüləridirlər”. X.Koroğlunun fikrincə, “Bəhr-əl-ənsab” kitabında verilən bəzi cümlələr eynilə “Dədə Qorqud” dastanında da işlənmişdir: “Oğuz bəyləri gürcü kafirləri ilə döyüşür və belə qərara gəlirlər ki, Gürcüstanın doqquz vilayətinin bəyindən vergi alsınlar”¹. Dastanın XI boyunda oxuyuruq: “Gürcüstanın doqquz vilayətlərindən hədiyyələr gəldi”. “Tarix xəbərləri”nə əsasən, bu hadisələr Məhəmməd peyğəmbərin dünyaya gəlişindən çox əvvəllər baş vermişdir. Dəqiq dövr də göstərilir: oğuzların islamı qəbul etmələrindən 700 il qabaq. İsus Xristosun zühur etdiyi zaman: “Həmin çağlarda İsus, yeri cənnətlik olsun, göydən yerə enmişdi və bizim peyğəmbərimiz barədə hələ dünyaya heç nə məlum deyildi” – yazan “Bəhr-əl-ənsab” müəllifi türk tayfalarının inanc sistemi ilə üst-üstə düşən daha maraqlı fakt gətirir: **“Oğuzların heç bir dindən xəbərləri yox idi, onlar ancaq göydə olan tək allaha inanırdılar”**. **X.Koroğlu düzgün olaraq, onun “Orxon-Yenisey” abidələrində adı çəkilən “Göy Tanrı”sı olduğu qənaətinə gəlir. Cem Sultanın “Cəmşidin camı” əsərində və başqa mənbələrdə isə oğuzların V-VI əsrlərdə Qafqazda yaşamaları və Məhəmməd peyğəmbərin özündən islam dinini qəbul etmələri barədə məlumatlara rast gəlik.** Cem Sultan (Sultan Cəmşid) yazır ki, Məhəmməd peyğəmbər Qorqudu və Salman Farsi Dərbəndə göndərir ki, orada türkləri islama dəvət etsin.

Tarixçi **Y.Yusifov b.ə.ə. VIII əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərində** Azərbaycanda yaşayan əhalinin etnik tərkibindən bəhs açaraq bildirir ki, sak, massaget, sarmat, türk tayfaları mənbələrdə bəzən **skit** xalqı kimi qələmə verilmişdir. “Skit” adı isə mixi qaynaqlarda **işquz//aşquz** şəklində əks olunmuşdur. Dəqiq mənası məlum deyil. Bu etnonimi iç quz//iç oquz (“içəri quz”, “içəri oğuz”) kimi də mənalandırılmışlar. Bu oxşatma oğuzların tarixini daha qədimə aparır¹. Ola bilsin ki, F.Ditsin də fikirlərinin əsasında mixi qaynaqlardakı “işquz//aşquz”un “iç oğuz”la əlaqələndirilməsi durmuşdur. Bu ifadələr yurdumuzla bağlı qədim, mənası anlaşılmayan başqa sözlərin də izahında açar rolunu oynayır. Belə ki, ulu babalarımızın ən əski əmək fəaliyyəti qoyunçuluqdur – desək, yanılmarıq. İlk çobanın həmyerlimiz olması barədə A.Düma yazır ki, Qafqaz – öz adının yaranmasına görə qədim allahlardan birinin törətdiyi cinayətə borcludur. Saturn atasını şikəst edəndə və övladlarını diri-diri udanda Yupiterin (öz oğlunun) müqaviməti ilə qarşılaşır, möhtəşəm döyüşdə tar-mar edilib, meydandan qaçır. Qərbi diyarlarda gəzib dolaşarkən qoyun sürüsü ilə Assuriyanı Ərməndən ayıran Pifaq dağına (Strabona görə, Tigr çayı mənbəyini bu dağdan alır) yollanan Qafqaz adlı bir **çobanla** rastlaşır. Qafqaz ehtiyatsızlıq edib, qaçanın qarşısına sürüsü ilə sədd çəkir. Saturn qəzəblənib qılınc zərbəsi ilə onu öldürür. Yupiter bu cinayətə nifrət oymaq məqsədi ilə şəhid çobanın adını əbədləşdirir və bütün dağ silsiləsini “Qafqaz” adlandırır. Eləcə də “Yupiter Qafqaz dağlarının ən uca zirvəsi Kazbekdən intiqam silahı kimi istifadə edir”².

Əsərdən görüldüyü kimi, Qafqazın qədim sakinləri çoban sənətini xeyrixah tanrıların sevdidiyi iş zənn etmiş və böyük həvəslə nəsilən nəslə ötürmüşlər. Qafqazın əsas hissəsinin əbədi sakinləri olan Azərbaycan türklərinin çobanlıqla bağlı nəğmələrinin geniş yayılması və bizim günlərimizədək el arasında xüsusi adla (sayaçı sözləri, yaxud çoban nəğmələri) mərasimlərdə oxunması da fikrimizi təsdiq edir.

Qədim roma miflərində şəhid çoban kimi xatırlanan “Qafqaz”da və dağ zirvəsi “Kazbek” sözlərində türk mənşəli hissəciklərin olduğunu yazırlar. Birincinin ikinci hecasında **“qaz//quz”**, ikincinin isə əvvəlində **“kaz//qaz//quz”** komponentlərinin mövcudluğu göstərir ki, **“işquz//aşquz//iç oğuz”** tayfaları çox əski çağlardan Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi sahələrində məskunlaşmışlar. Maraqlıdır ki, “Dədə Qorqud” dastanında da bu dağın adı “Qafqaz” sözünün məhz ikinci hissəsinə (“qaz”) məkan anamlı yeni söz düzəldən “lıq” şəkilçisi artırılmaqla yaranır: **“Qaz//lıq”**.

Heç şübhə yoxdur ki, oğuzlar öz ulu əcdadlarının xatirəsini əbədləşdirmək məqsədi ilə dağ silsiləsinə “Oğuz” adı vermişlər və dağa Azərbaycanda türk qadınlarının “qayınatam” – deyə bu gün də müraciət etməsi təsadüfi deyil. Oğuz mifologiyasında nəslin qadın tərəfi bütün hallarda kənardan gəlmədir. Bu, başlanğıcda nəslin ilk nümayəndəsinin möcüzəli iki qızla – göydəki işıq şüası ilə yerə enən mələksima və gölün ortasındakı ağacın koğuşunda oturmuş gözəllərlə evlənməsinin

¹ Короглы Х. О книге и ее создателях. – вступ. слово в кн. “Книга отца нашего Коркута”. Б., – 1989, с. 8

¹ Azərbaycan tarixi, Z.Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsi ilə, I cild, Bakı, 1994, s. 118

² Дюма А. Кавказ (перевод с французского). – Тбилиси, 1988, с. 18

dən irəli gəlir. Oğuz elinin ilk gəlinləri hər iki halda kənar dünyalardan göndərilir. Başqa xalqların mifologiyasında isə lap başlanğıcda qohumla – bacı-qardaşla ailə qurub izdivacda olmadan nəsil artırmaq mümkün deyil. Misirlilərin doqquz böyük tanrısı haqqındakı gil lövhələr üzərində yazılarında bacı qardaşla nikaha girir. Xristian və islam inanclarında insan Böyük Qəzadan sonra Nuhun oğul-qızlarının bir-biri ilə evlənməsi nəticəsində artıb çoxalır. Lakin türkün təsəvvüründə bacının qardaşla cinsi bağlılığına rast gəlmirik. Ailənin qadın tərəfi bütün hallarda kənar nəsilədən gətirilir. Oğuz altı oğlunu və iyirmi dörd nəvəsini qonşu türk tayfalarının (yəni oğuz olmayan) qızları ilə evləndirir. Bu səbəbdən də oğuzlarda qadınlar nəslin ilk ərini özlərinin ata-babaları deyil, qayınataları sayırdılar. Oğuzun adı dağla eyniləşdirildiyindən onlar həmişə üzlerini uca zirvələrə tutub dağlardan uğur diləyər, uzaqlarda – döyüş və səfərlərdə itib-batmış ərlərini, övladlarını ondan istəyərlər.

“Dirse xan oğlu Buğac xan boyı”nda “Qazlıq” sözü iki mənada işlənir. Birinci anlamda Qazlıq dağ adıdır, “Qafqaz” sözünün yerini tutur. Məsələn:

Nə, Qazlıq tağı, aqar sənin suların?
Aqar kibi aqmaz olsun!
Bitər sənin otların, Qazlıq tağı,
Bitər ikən, bitməz olsun!
Qaçar sənin keyiklərin, Qazlıq tağı,
Qaçar ikən, qaçmaz olsun, taşa dönsün!..¹

Oğlunu al-qan içində görən ananın Qazlıq dağına müraciətlə oxuduğu nəğmədən görünür ki, qarğış birbaşa nəsil törədən özünə yönəlmişdir, suların axmaması, otların bitməməsi övladın olmaması demək idi. Ulu bir soyun kökünün kəsilməsi təhlükəsi qarşısında aciz qalan qadın qayınatası Oğuz – Qazlıq dağına ona görə ah-nalə yağdırırdı ki, onun törəmələri – Dirse xan və başının adamları şər yolunu tutmuşdular, tərədən-dırnağa yalana uymuşdular. İş o yerə çatmışdı ki, ata öz doğma övladına qıymış, arxadan onu xaincəsinə oxlamışdı. Bu mənfur əməldə Oğuz nəslinə son qoymaq məqsədi güdülmüşdü. Diqqət yetirin, başqa mifik inamlarda şər, yalan insanlar arasında baş alıb gedəndə Yaradıcı qəzəblənib yer üzünə elə bəla göndərir ki, bütün canlıları sıradan çıxarsın. Yaradıcının funksiyasını öz üzərinə götürən Qazlıq dağı – Oğuz isə Xızırı imdada yetirib sinəsində bitirdiyi dağ çiçəyini ana südü ilə birlikdə ölümcül övladın yaralarına məlhəm edir. Bir növ, onu təzədən dünyaya qaytarır ki, şərin qarşısını alsın.

İkinci anlamda, “Qazlıq” sözü at adı kimi təqdim olunur:

Yalısı qara Qazlıq atın butun bindin...

Yaxud:

Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə...²

Adama qəribə gəlir: görəsən, ulularımız nə səbəbə atlarını müqəddəs dağın adı ilə çağırarmışlar? Bunu at kultu kimi yozmağa heç bir əsas yoxdur. Əslində “Qazlıq atım” kəlmələrindəki ilk söz dağ anlamında deyil, əski mənada işlənir, yəni *oğuz atı*. Tayfaya, elə məxsusluğuna görə at növlərinin fərqləndirilməsinə tarixdə çox təsadüf edilir, məsələn: ərəb atı, misir atı, rum atı. Deməli, eposda “Qazlıq at” deyəndə, “Qafqaz//Qazlıq adlı at” fikri çatdırılmır, çünki oğuzların atından, türkcə məxsus atdan söz salmır. “Qaz” komponentinə artırılan “lıq” isə hər iki halda məkan anlamındadır: birinci “Qazlıq” (dağ) – *Oğuz yurdu*, ikinci “Qazlıq” (at) *Oğuz yurduna məxsus at* deməkdir.

Bibliyada, Quranda, ərəb və fars mənbələrində Qafqaz sözünün ikinci hissəsi “qaz” atılır və Kaf//Qaf dağı şəklində xatırlanır. Mifik əhvalatlarda hətta dünyanı su basandan sonra Nuhun gəmisinin quru sahəyə çatdığı yer də Qaf adlanır. Azərbaycanda yaşayan oğuzlar isə sözün əvvəlini ixtisara salıb həmin dağa “Qaz”//“lıq” deyə müraciət etmişlər.

Bizə elə gəlir ki, lap əski çağlarda işqular//iç oğuzlar Qafqazda məskunlaşdıqlarından ora ulu ataları Oğuzun adını qoymuşlar, tələffüzdə “quz//qaz” formasına düşmüşdür. Türk olmayan tayfalar isə həmin kəlməni təhrif edərək “Qaf” şəklinə salmışlar. Yəhudi və ərəblərin müqəddəs kitablarına ikincilərdən keçmişdir. Şərqə hücumları zamanı qədim romalılar yerli sakinlərdən hər iki deyilişi eşitmiş və birləşdirib “Qafqaz” şəklinə salaraq işlətməmişlər.

“Dədə Qorqud” eposunun əsas obrazlarından birinin adında da ilkin təsəvvürlərə söykənən hissəcik iştirak edir. “Qazan” şəxs adı həm oğuznamələrdə, həm də tarixdə geniş işlənir, tamamilə türk mənşəli söz olması heç kəsdə şübhə doğurmur. Elə isə sual doğur: hansı mənə yükünü daşıyır? Bizcə, bu sözün birinci hissəsi məhz “Qazlıq”da olduğu kimi, “qaz//quz//oğuz” deməkdir. “Qazan” bütövlükdə isə “Oğuz xan”nın təhrif olunmuş formasıdır. Eposun XI boyunda əsir alınan Qazanın düşmənin “Qopuz çalib, bizi öy!” təklifinə verdiyi nəzmlə uzun-uzadı cavabını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə çox məsələlər aydınlaşır: o, elə məsələlərdən danışır ki, əvvəlki boylarda və ümumiyyətlə, eposdan oxuculara tanış olan mühitdə baş verməsi mümkün deyil. Qeyri-adi mifik qüvvə ilə vuruşu, şəhərlər, qalalar istila etməsi, Hindistandan Sürməliyə, Harun elinədək at çapıb qoşun yeritməsi ilə Qazan özünü Oğuz xan kimi aparır, sanki onun kıyatı öldürməsindən, ölkələr fəth etməsindən söz salır.

Yeddi başlı əjdahaya rast gəlib yetişdim.

Heybətindən, qorxusundan bu sol gözüm yaşardı.

“Hey gözüm, bir ilanda nə var belə, qorxdum!” – dedim,

Mən onda da “Ərəm, bəyəm” deyə öyünmədim.

Sonra Əmman¹ sahilindəki kafir şəhərinə gedir, orada:

“Tanrı mənəm!” deyirlər su dibində azqınlar.

¹ Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, 1988, s. 39

² Kitabı-Dədə Qorqud, s. 38

¹ Hind okeanı

Düzü qoyub, tərsini söyləyir qız-gəlinlər.
Sanki Oğuz xanın Qıl Baraklarla döyüşünü yada salır.
...Ağca qala Sürməlidə at oynatdım,
Atla Harun¹ elinə çapdım, çatdım.

Belə çıxır ki, eposun ilkin variantlarında Qazanla Oğuzxan eyni obraz funksiyasını daşımışdır.

Nəhayət, qayıdaq çobanlıq peşəsinə. Bir sıra tarixi sənədlərdə, eləcə də “Dədə Qorqud” dastanlarında oğuzların çox böyük qoyun sürülərinə sahibliyi barədə qeydlərə rast gəlirik. XII əsrə aid bir rus salnaməsində yazılır ki, bayandırlar (“Dədə Qorqud” dastanlarında oğuz ellərinin başçısı Bayandır xan və Ağqoyunlular dövlətinin banisi qüdrətli hökmdar Uzun Həsən də bayandır tayfasına mənsub idi) 1139-cu ildə rus knyazlarının dəvəti ilə kiyevlilərə köməyə gələrkən (30 min nəfərdən çox idilər, peçeneqlərə qarşı aparılan müharibələrdə ruslara müttəfiq olmuş, bir sıra siyasi-tarixi hadisələrdə fəal rol oynamışlar), özləri ilə o qədər qoyun sürüləri gətirirlər ki, şəhər qalalarının ətrafında onlar üçün ayrılan yer azlıq edir, ona görə də başqa daha münasib məkana – Porosyeyə köçürülür². Bayandırların bolqar diyarından və Qafqazdan dəvət edildiyi şübhəsizdir. Maraqlıdır ki, bu tarixi hadisənin izləri rus dilinin yer-yurd adlarında indiyədək qalmaqdadır. Rostov viyalətində yerləşən “*Бояндерово*” – Bayandır qəsəbəsi və “*Бояндерово поле*” – Bayandır sahəsini yada salmaq kifayətdir. Deməli, oğuzlar tarixin böyük dönəmlərində həm cənub-şərqdə, həm də şimal-qərbdə böyük nüfuz sahibləri idilər. Onlar rusların, ərəblərin, farsların və romalıların siyasi-mədəni həyatında əvəzsiz rol oynamışlar. Orta əsrlərdə oğuzların çoxsaylı tayfalarının bir-biri ilə miqrasiyası nəticəsində bir neçə böyük xalq – türk (azərbaycanlı), türkmən və osmanlının tarix meydanına atılması ermənixislətli millətləri bərk qorxuya salmış və Oğuzun yeni nəsillərinin böyük imperiyalar – Osmanlı, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvilər dövlətlərini qurmasına başları qarışdığından əksər mənbələrdə onların ulu babalarının keçmişini qatı duma-na bürüməyə nail olmuşlar. Lakin həqiqətin ağzına daş basmaq mümkün deyil.

Oğuzlar çox əski çağlardan Ön Asiyada və Qafqazda yaşamışlar və “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin kökünü təkcə Orta Asiyada, Altayda axtaranlar yanılırlar. F.Sümərin dediyi “Dastanların Sır-Dərya boyundakı oğuz elinə aid olduğu o qədər şübhə doğurmayan bir həqiqətdir ki, bunu təsdiq edəcək başqa dəlillər axtarımağa belə lüzum yoxdur”³ kimi subyektiv qənaətlərə söykənib oğuzların Azərbaycan və Anadoluya XII əsrdən sonra gəldiklərini və özləri ilə “Dədə Qorqud” hekayələrini gətirib burada XVI əsrdə yazıya aldıklarını müdafiə edənlərlə razılaşmaq mümkün deyil. İlk növbədə, ona görə ki, Sır-Dərya boyunda Qorqud Atanın bir neçə qəbrinin (bir adamın bir qəbri olar) nişan göstərilməsi elə də tutarlı əsas

deyil. Ona qalsa, Divayev Orenburq əyalətində Xorxut Atanın məzarı barədə hələ 1859-cu ildə yazmışdı. Eləcə də V.Bartold XX əsrin əvvəllərində Dərbəndə gəlmişdir ki, Dədə Qorqudun qəbrini tapıb ziyarət etsin. Bu gün sonuncu ehtimala daha çox üstünlük verilməsi ictimaiyyətə bəllidir. Və “Dədə Qorqud” həm kökü, həm də gövdəsi və budaqları ilə qafqazlıdır.

Drezden əlyazmasının son vərəqindəki 1074 rəqəminə əsasən “**Dədə Qorqud**”un ilk dəfə XI əsrdə yazıya alındığı, XIV-XVI yüzilliklərdə isə məhz həmin mənbədən üzünün köçürüldüyü fikri irəli sürülür. Buna inanmamağa heç bir əsas yoxdur. Yada salaq ki, Nizaminin də əsərlərinin yaşadığı dövrə aid əlyazmaları zəmanəmizə gəlib çatmamışdır. Dünyanın bir sıra kitabxanalarında (London, Tehran, Daşkənd, Sankt-Peterburq, Paris) aşkarlanan “Xəmsə”lərin üzünün köçürülmə tarixi şairdən azı iki-üç yüz il sonraya aiddir. Onların daha qədim mətnlərdən köçürüldüyü heç kimdə təəccüb oyatmadığı kimi, “Dədə Qorqud”un da ilk dəfə XI yüzildə qələmə alındığı şübhə toruna bürünməməlidir. Ona görə ki, dünya həmin çağlarda türk dilli ədəbiyyatın “Kutatqu bilik”, “Divani-lüqətit-türk” kimi abidələrinin doğulmasına şahidlik etmişdir. Bu sıraya Azərbaycanda yazıya alınan “Dədə Qorqud”un daxil edilməsi həqiqətə uyğundur.

X.Koroğlu hətta dastanı yazıya alan katibin adını da müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatçı yazır: 887-ci ildə (1482-ci ildə) yazıya alınan abidənin titul vərəqindəki dekorativ imzaya əsasən ehtimal etmək olar ki, **Abdullah İbn Fərəc tərəfindən qələmə alınmışdır**¹. Ş.Cəmsidov dastanın titul vərəqindəki rəqəmin (993/1585) Osman paşanın ölüm tarixi ilə əlaqədar olduğunu göstərir və onun şəxsiyyətini, Bakı və Təbrizlə bağlılığını müəyyənləşdirən faktlar gətirir.

Ozan sənətinə münasibət ziddiyyətli görünə də, birmənalı səslənmir və müxtəlif tərəflərdən yozulur. Doğrudur, ədəbiyyatşünaslıq dərslük və lüğətlərində 70-80-ci illərdə formalaşan fikir, demək olar ki, bütün araşdırmaların əsasında durur. Belə ki, spesifikliyi nəzərə alınmadan ozan sənəti Azərbaycan və osmanlı türklərinin xalq yaradıcılığının əsas qollarından biri kimi fəaliyyətini bu gün də davam etdirən aşıqlığın bir mərhələsi, inkişafının müəyyən dövründən sonra, sadəcə olaraq, adının dəyişilməsi təqdiminə rast gəlirik. Mötəbər mənbələrin birində oxuyuruq: “Ozan – Azərbaycan xalq nəğməkarının qədim adlarından biridir. Sonrakı dövrlərdə varsaq və aşıq terminləri ilə əvəz olunmuşdur”². Belə alınır ki, ozan əvvəl varsağa, sonra da aşığa çevrilmişdir. “Varsaq” termininin işlənməsi haqqında onu deyə bilərik ki, türk tayfalarının məhdud dairədə ozanlarla eyni dövrdə (ozanlıqın son mərhələsində) fəaliyyət göstərən musiqi-ifaçı-yaradıcı şəxslərə verilən ad olmuşdur. Varsaq sənəti genişlənib ümumtürk, yaxud ümumoguz, ümum-sələcuq, ümumazərbaycan səviyyəsinə çata bilməmişdir. Eləcə də aşıqlıq meydana gələndən sonra da xeyli müddət ozanlıqın yaşaması, hətta XVII yüzillikdə Azər-

¹ Bizim eradan əvvəl yaşamış varlı, xəsis hökmdar

² Polnoe sobiranie russkix letopisey, tom II. – M., 1962

³ Faruq Sümər. Oğuzlar. – Bakı, 1992, s. 353

¹ Книга отца нашего Коркута. Огузский героический эпос. – Баку, 1989, с. 3

² Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. (Əziz Mirəhmədov tərtib etmişdir). – Bakı, 1988, s. 169

baycan, Anadolu və Türkmənistanda oğuznamələr yaradılıb-söylənməsi məlumdur. Ə.Mirəhmədov yazır ki, ozanlar “mahnı və dastanlarını çalğı aləti qopuzun müşayiəti ilə oxuyurdular. Şeirləri heca vəznində yaranırdı. Müdrük, ağıllı, xeyirxah ozanlar eyni zamanda xalqın etibarlı məsləhətçisi olmuşlar”. Sonra alim ozanların ən möhtəşəm abidəsi kimi “Dədə Qorqudu” misal çəkir. Lakin orada qafiyəli nəsr və sərbəst şeirlə rastlaşırıq. Elə isə ozanların “heca vəznli şeirlər” yaratması ideyası hardan çıxdı? Əgər Əhməd Yasəvi və Yunus İmrənin yaradıcılığı nəzərdə tutulursa, onda ozanların həm də tamamilə başqa nəzm və nəsr formalarından istifadə etdikləri nəzərə alınmalı idi. Ozanla bağlı nümunələri canlı xalq dilindən ilk dəfə XIX əsrin sonlarında R.Əfəndiyev yazıya alıb çap etdirmişdir. XVII yüzillikdə Azərbaycanda tərtib olunan bir “Oğuznamə” toplusunda isə çoxsaylı atalar sözü və məsəllərə rast gəlirik. Bu da onu göstərir ki, ozanlıq heç də aşıqla əvəzlənməmiş, aşıqlıq yaranandan sonra tədricən, üç-dörd yüz il ərzində sıradan çıxsa da, xatirələrdə yaşadılmışdır. Belə ehtimal edirlər ki, ozanlar “müəyyən dövrdə ədəbi və musiqi folklorundan əlavə, yazılı ədəbiyyatla da məşğul olmuşlar”.¹ Ozanlıq yazılı ədəbiyyata keçməklə davamını göstərmək uğurlu addım idi. Çünki Əhməd Yasəvi və Yunus İmrə, doğrudan da, türk yazılı poeziyasının inkişafına güclü təkan vermiş, Qazi Bürhanəddin və Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığı ilə xalq şeiri yazılı ədəbiyyatın əsas qanadına çevrilmiş, folklor qəlibləri ilə yövrülən klassik poeziyada qəhrəmanlıq, ərənlik ideyaları aşılammışdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ozanlıq çox qədim şifahi ənənədə “Dədə Qorqud”dakı qəliblərdən – türk şeirinin səs, söz və ifadə təkrarlarına əsaslanan xüsusi formasından, yazılı ədəbiyyata keçəndən sonra isə heca vəznindən istifadə etmişlər. Onu da vurğulayaq ki, ozanlıq aşıqlıqla eyniləşdirilməsi, yaxud bir adın başqası ilə əvəzlənməsi ideyasının ilkin müəllifi V.V.Bartolddur. O yazır ki, ozan “bizim zamanımızda *aşiq* adı almış xalq şair-musiqiçisinin qədim adıdır... Ozan əlində qopuz xaqan (şah) qarşısında mərasimlərdə mifoloji hekayələr, gözəl, ahəngdar nəslrlə tərtib olunmuş qəhrəmanlıq dastanları ifa edirdi”².

V.V.Bartoldun bu qənaəti əslində onun başqa fikrinin də əsassızlığını sübut edir. O, oğuzlara türkmən deyilməsinə söykənib “Dədə Qorqud”u türkmənlərin ədəbi abidəsi sayır, bir tərəfdən də eposun Qafqaz mühitindən kənarında mövcud ola bilməməsi hökmünü verir. Unudur ki, türkmənlərdə aşiq, ozan adından istifadə olunmayıb, söz-saz sənətkarına onlar “akın”, yaxud “baxşı” deyiblər. Eləcə də son min ildə türkmənlərin Qafqazda yaşayıb uzun müddət ağalığ etmələri faktına rast gəlmirik. Əslində Azərbaycanın da köklü sakinlərini XII-XIV əsrlərdə oğuzlar, oğuz türkləri, türkmənlər və türklər deyə qələmə verirdilər.

Məsələni bir qədər də aydınlaşdırdım: əgər bir şəxs Bakıda doğulub Kürdəmirdə qeydiyyat alınırsa, o, haralı sayılır? Ulu babalarının kök saldığı, gözünü

dünyaya açdığı yerdirmi onun ilkin vətəni, yoxsa hansı səbəbdənsə, doğulmasını yazı ilə təsdiqləyən sənədin verildiyi məkan? Misal çəkdiyim şəxsin bakılı olması ilə razılaşmayan tapılmaz. Elə isə niyə “Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələri” kitabında S.A.Kaskabosovun “Dədə Qorqud” məqaləsi bəzi məqamlarına münasibət bildirilmədən işıq üzünə götürüb? S.A.Kaskabosov yazır: Tədqiqatçılar çoxdan müəyyənləşdiriblər ki, Qorqud söyləmələrinin ilkin vətəni “Tədqiqatçılar (V.V.Bartold, A.Y.Yakubovski, V.M.Jirmunski və X.Q.Kor-oğlunu nəzərdə tutur) çoxdan müəyyən etmişlər ki, Qorqud haqqında rəvayətlərin ata-baba yurdu erkən orta əsrlərdə oğuz tayfalarının yaşadığı Sırdərya vadisi, Aral-Xəzər çölləridir. sonralar bu əfsanələri yeni vətənlərinə (?) gətirərək dastana çevirib “Kitabi-Dədə Qorqud”a daxil etmişlər”¹.

Açığını deməliyə ki, Bakıda təntənəli yubiley keçirsək də, sərhədlərimizdən o yana dastanın taleyini belə yozurlar. Bəzi alimlərimiz bunu ona görə məqbul sayıb dəstəkləyirlər ki, oğuzların yolüstü Azərbaycana dəymələrindən bizə də pay düşür. Doğrudur, bir vaxtlar Ə.Abid, H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Sultanlı və Ş.Cəmşidovun araşdırmalarındakı elmi dəlillər, Anarın yazıçı-alim müşahidələri oponentlərimizi bərk narahat etmiş, daha doğrusu, onlar həqiqətin ancaq Azərbaycanda açılacağından ehtiyatlanmışlar. Ölkə Prezidentinin fərmanı ilə tamam əllərini üzümə hazırlaşdılar. Bəs bu üç ildə “Kitab”ın yaranmasına doğru uzanan yolları hansı istiqamətə yönəldik? Bir zamanlar xalqlar dostluğunun əsiri idik, Qarabağımızı bu dostluğa qurban verdik. İndi isə Ata kitabımızla bağlı əldə olunanları qardaşlığımızın “möhkəmlənməsi” uğrunda paylaşırıq. Söhbət ondan gedir ki, son illərdə məsələ ancaq birmənalı şəkildə qoyulur. M.Ergin və X.Koroğlu “Kitab”ın Azərbaycanda yarandığını təsdiqləsələr də, fikirlərini məhz bu vurğunun üzərində cəmləyirlər: “Dədə Qorqud” türk xalqlarının müştərək dastanıdır”.

“Koroğlu” motivləri əksər türk xalqlarında (eləcə də başqalarında) mövcuddur. Türkmənlərin yaratdıqları ilə taciklərin, qazaxların düzib-qoşduqlarını eyniləşdirmək mümkündürmü? “Dədə Qorqud”u Azərbaycan türkləri eposlaşdırıblarsa, niyə “ortağ mal” sayılmalıdır? O da bəllidir ki, türkmən, qazax və bəzi türk alimləri “müştərəklik”lə də razılaşmır, tamamilə dastanın onlara aidliyi iddiasında olurlar. İş ondadır ki, “Kitab”dakı ayrı-ayrı süjetlər və obrazlar barədə konkret fakt göstərməklə özünü küləşdirsəydilər, mübahisə açmağa dəyərdi. “Alpamış”dan (bu, özbəklərə məxsus müstəqil yaradıcılıq hadisəsidir) və “Kitab”la səs-ləşməyən söyləmələrdən başqa dəlil gətirmirlər. Məlum əlyazmalarının Azərbaycandan qoparılması cəhdləri isə yüz ildən çoxdur ki, davam edir və təşəbbüskarlar yalnız bizim ehtiyatsızlığımızdan nə isə qazanacaqlarına ümid bəsləyirlər.

“Azərbaycan coğrafiyası” amilinin tükdən asılılığını aradan qaldırmalıyıq. Prof.T.Hacıyev “Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz” əsərinin ilk səhifəsində yazır: “Hələ bu da var ki, bu, xalqın ağzından deyil, Mirzə Fətəlinin qeydi kimi alınıb ziyalılar arasında, ancaq və yalnız filoloqlar mühitində xatırlanır. Yaxud, ədə-

¹ Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, s. 170

² Книга отца нашего Коркута., перевод с огузс. и вст. слово В.Бартолда, М.-Л., 1959, с. 6

¹ Азербайджанско-казахские литературные связи. Баки, Elm, 1990, s. 12.

biyyat tariximizdə bir şairin dilində bir dəfə Dədə Qorqud sözü ilə rastlaşırıq. Ancaq əlimizdəki “Dədə Qorqud”u Azərbaycan coğrafiyası ilə ayrılmaz edən, harada doğulmasından asılı olmayaraq, məhz bu coğrafiyada həddi-bülüğa çatdığını təsdiqləyən tarixi möhür – damğalar var, düşüncə arxeologiyamızın etibarlı tapıntıları var: Dərbənd, Gəncə, Əlincə qalası...¹ Bu mülahizələrdə şübhə toxumu sərən və “opponentlərimizin” əlinə girəvə verən ziddiyyətli məqamlar var. Birincisi, Mirzə Fətəlinin xalq dilindən yazıya aldığı dörd misralıq şeir parçasını (“Gəlinə ayran demədim...”) Azərbaycanda bilməyən yoxdur. Jurnalist-tədqiqatçı İ. Abbasovun dediyi kimi, böyük dramaturq el içində və ziyalılar dairəsində “Dədə Qorqud”un yaxşı tanındığını bildiyi üçün haqqında əlavə məlumat verməyə ehtiyac duymamışdır. İkincisi, bu, fakt yeganə deyil, “Dədə Qorqud”un əvvəlki yüzilliklərdə də Azərbaycanda geniş yayıldığını əsaslandıran dəlillər var.

V.Xulufu “Koroğlunun Dərbənd səfəri” qolundan sonra Ziya Göy Alpın “Milli tətəbbölər məcmuəsi”nin I cildinin 3-cü sayından götürdüyü “Əski türklərin ictimai təşkilat ilə məntiqi tənəzzül arasında tənəzzül” adlı məqaləsindən bir parça verir. Bu barədə türk tarixçisi F.Sümər yazır: “Şirvan ölkəsində XVII əsrin ikinci yarısında da Dədə Qorqud dastanlarının canlı bir şəkildə yaşadığı da məlumdur”.² Alim yəqin ki, Ö.Cəlbinin və A.Oblarının “Səyahətnamə”lərindəki müşahidələrini nəzərdə tutur. Orta Asiyada və Antalyada isə “Kitab”ın yazılı mətninə uyğun formada yaşamasını təsdiqləyən heç bir dəlil yoxdur. Yazıçıoğlu Əlinin “Oğuznamə parçaları”na gəlincə, yeganə faktır ki, dastanla səsləşir. Onlar da müstəqil ozan nəğmələridir. XV yüzilliyin əvvəllərində Xətəinin dəstəkləməsi ilə aşıq sənəti Azərbaycanda geniş yayılıb, bütün dairələrdə təsdiqlənir, sürətlə ozanlıq sıxışdırıb aradan çıxarmağa başlayır. Şiəliyi qəbul etməklə ozanların əksəriyyətinin aşığılaşması prosesi baş verir, çünki tanrıçılığa, təsəvvürə köklənən aşıq-ürfan nəğmələri kütlənin mənəvi qidasına çevrilmişdi. Əski ənənələrə sadıq qalan ozanlar isə yeni dini hərəkatın qarşısında tab gətirməyib Antalyaya köçür və “Kitab”ın motivlərini əks etdirən nəğmələri də özləri ilə aparıb ozan sənətinə rəğbətlə yanaşan Osmanlı türkləri arasında yayır. “Oğuznamə parçaları” Əli tərəfindən məhz bu dövrdə qələmə alınmış. Lakin qəhrəmanlıq eposlarına həsr olunan nəğmələri müstəqil oxumaq ənənəsini Azərbaycan türkləri həmişə davam etdirmişlər. Bu, “Koroğlu” eposunun yaranıb el içərisində yaşamasında özünü bariz şəkildə göstərir. Dastanın qollarında əridilən qoşma, gəraylı, deyişmələrlə yanaşı, müstəqil nəğmələr də meydana gəlib xalq arasında geniş yayılırdı. Çünki epos ancaq xüsusi məclislərdə ifa edilirdi. Nəğmələri isə istənilən zaman az-çox səsi olan oxuya bilirdi.

Orta Asiyada və digər türk diyarlarında Qorqud (Xorxut) ata haqqında dastanın motivləri ilə səsleşməyə bir-iki əsatinin yaşaması təəccüb doğurmamalıdır. “Dədə Qorqud”un kökünün çox dərin qatlarda olması danılmaz faktır və “Ma-

nas”ın, “Altın-Arıq”ın mayası da həmin qatlardan – kökdən alınıb. Şübhəsiz, bizim eposumuzun rüşeymlərində başlanğıcdan, ilkindən çox şeylər var. Miflərdə Dədə Qorqud Oğuz nəslinin 32-ci nümayəndəsidir. Türkün ondan sonrakı törəmələrinin (qıpçaqların da) Ulu Qorquda aid deyimləri yaşatması elə də böyük sensasiya deyil. Xüsusilə Qazaxıstanda qeydə alınan ölümdən qaçma motivinə və Xorxut atanın çoxsaylı məzarlarına əsaslanaraq tədqiqatçıların (bu motiv eyni formada bizdə də geniş yayılıb, qəbri də varımızdı. Ö.Çələbi və A.Oleari eposun əsas qəhrəmanlarının nəhəng məzarlarını Azərbaycanda gördüklərini bildirmişlər) “Kitab”ın Sır-Dəryada meydana gəlməsi qənaəti uydurmazdır. Üçüncüsü, “Azərbaycan coğrafiyası” məsələsinə gəlincə, bu, olduqca mübahisəli, çox kövrək bağlantıdır. Tədqiqatçılarımız, nədənsə, var qüvvələri ilə ancaq bu amildən yapışırlar. Opponentlərimiz isə tez-tez onu üzümüzə vurub əks mövqedən fikir yürüdürlər. Həmin məsələyə özümüzün açıq münasibət bildirməyimizi vacib sayıram. Belə ki, folk-lorda məkan, yer məsələsi şərti xarakter daşıyır. Xalqlar yaratdıqları əsərlərdəki hadisələri, obrazları çox hallarda onlara tanış, doğma coğrafi məkandan çıxardıb uzaq, yad yerlərə aparırlar. Məsələn, türkmən dastanlarında qəhrəmanlardan biri Tiflisdə, digəri Şamaxıda doğulur. Deyə bilərikmi ki, həmin əsərlər Azərbaycana, yaxud Gürcüstana məxsusdur? Rus xalq nağıllarında isə Şamaxı gözəli baş qəhrəman rolundadır. Bizim folklorumuzda da qəhrəmanların hind, çin, rum, İran məkanları var. Əlbəttə, “Dədə Qorqud” dünya epos ənənəsinin bir çox əlamətlərini özündə yaşatmaqla yanaşı, tamamilə spesifik ünsürləri ilə seçilən orijinal əsərdir. Bu ünsürlərdən biri ulu babalarımızın boyları öz tarixləri kimi yaratmalarıdır və “Kitab”ın folklor ənənəsinə bağlı tətəfləri ilə tarixiliyini təsdiqləyən cəhətlər tam aydınlaşdırılmayınca “Azərbaycan coğrafiyasının möhür – damğa” kimi təqdimi qəbul edilməyəcək. Hal-hazırda internetdə “Kitabi-Dədə Qorqud”un ingiliscə bütün boylarının saytları vardır ki, bir yerində Azərbaycana işarə olunmur, orada bütün coğrafi adlarımızın üstündən xətt çəkilir.

“Orta Asiyada doğulub başqa yerdə qeydiyyata keçirilməsi” ideyası mərhum prof. F.Sümərin də bir sıra subyektiv mülahizələrinin bütün dünyaya ayaq açmasına zəmin yaratmışdır. O, qəti şəkildə hökm çıxarıb ki, “Əlimizdəki nüsxələr Osmanlı dövrü Anadolu türkcəsi imlası ilə yazılmışdır” (prof.T.Hacıyev də bu qənaətdədir) və fikrini bununla əsaslandırır: “XIV əsrdə Azərbaycan və Şirvanda bu dastanların yazıla biləcəyi səviyyədə türkcə nəsr ədəbiyyatının mövcudiyətinə dair kafi dəlillər yoxdur”.¹ Təkcə Füzulinin “Şikayətnamə”si bu mülahizəni alt-üst edir. Bu əsər dil və üslub xüsusiyyətləri ilə “Dədə Qorqud”a çox yaxındır. Eləcə də alimin fikrindəki “nəsr” ifadəsini bir qədər dəqiqləşdirib “epik ənənədə” şəkildə işlətsək, “Dastani-Əhməd-hərami”ni misal çəkmək olar. Lakin bu faktları üzə vurmada eyni sualla F.Sümər kimi düşünənlərə üz tuturuq: bəs həmin əsrdə (tədqiqatçıların əksəriyyəti doğru olaraq dastanların daha əvvəlki yüzilliklərdə qələ-

¹ Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, “Elm”, 1999, s. 3.

² Sümər F. Oğuzlar, Bakı, 1992, s. 351-352.

¹ Sümər F. Oğuzlar, Bakı, 1992, s. 352.

mə alınması qənaətindədir) Orta Asiyada və Anadoluda “dastanların yazıla biləcəyi səviyyədə türkcə nəsr ədəbiyyatının mövcudiyətinə dair kafi dəlillər” varmı?

Nəhayət, “Azərbaycan coğrafiyasında həddi-bülüğa gəlmişdir” tezisinin üstündən F.Sümər qalın xətt çəkib görünməz hala salır: “Dastanlarda təsadüf edilən yer adlarından çoxu insanda ilk baxışda qəhrəmanların Şərqi Anadolu və Azərbaycanda yaşadıkları barədə təsəvvür yaradır... Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda heç bir zaman bu vəsflərə malik bir oğuz eli yaşamamışdır... Dastanların Sır-Dərya boyundakı oğuz elinə aid olduğu o qədər şübhə doğurmayan bir həqiqətdir ki, bunu təsdiq edəcək başqa dəlillər aramağa belə lüzum yoxdur”¹ Şükürlər ki, dəlillər gətirir və birini yada salmaq istəyirəm: “Qorqud atanın (Dədə Qorqudun deyil, məhz Qorqud atanın – R.Q.) məzarı da iki yerdə olmaq üzrə, Sır-Dərya boyunda göstərilir”². Bu faktın qeyri-dəqiqi fikrin özündə ifadə olunur. Bir adamın qəbri iki yerdə ola bilməz. Nədənsə, F.Sümər Bartoldun Dədə Qorqudun qəbrini (özünü də iki deyil, bir qəbrini) Dərbəndə nişan verməsini, ziyarət etmək məqsədilə ora yollanmasını unudur.

Drezden nüsxəsinin Azərbaycan türkcəsində yazıldığına şübhə toxumu səpməməliyik. “Kitab”ın Vatikan nüsxəsi tapıldıqdan sonra E.Rossi aparılmış tədqiqatları ümumiləşdirib belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, Drezden nüsxəsi Azərbaycan, Vatikan nüsxəsi isə türk (Osmanlı) dillərində qələmə alınmışdır. İtaliyalı alim, bir növ, Ə.Abid, H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə və M.Təhmasibin irəli sürdüyü konsepsiyayı təsdiqləmişdir. Doğrudur, E.Rossi də son nəticədə “Vatikan nüsxəsi daha qədimdir və Drezden nüsxəsi ondan köçürülmədir” hökmünü verir. Ondan soruşuruq: Əgər 12 boydan ibarət Drezden nüsxəsi 6 boylu Vatikan nüsxəsindən köçürülsə, onda Vatikan nüsxəsində olmayan 6 boy kimin adına yazılmalıdır? E.Rossini başa düşmək mümkündür. O, öz tapıntısını dünya ictimaiyyətinə ilkin, əsas mətn kimi çatdırmağa çalışmışdır.

Folkloru sırf tarixi sənəd kimi baxmaq nə dərəcədə düzgündür? F.Sümərin (eləcə də başqalarının) qənaətlərindəki subyektivlik ondan irəli gəlir ki, “Oğuznamələr”ə sırf tarixi mənbə kimi yanaşır və oradakı hadisələri yalnız yazıya alındığı dövrün (özünü də bu dövrü dəqiq müəyyənləşdirmədən) tarixi faktları ilə tutuşdurmağa cəhd göstərilir. Eləcə də “Kitab”ı yalnız XIV-XVI yüzilliklərdə yaşayan oğuzların təfəkkürünün məhsulu kimi təqdim edirlər. F.Sümərin dastandakı yer adları ilə bağlı qənaəti məhz bu münasibətdən doğmuşdur: “Dastanlar bizə oğuz elinin yurdu barədə açıq bir fikir vermir. Dastanı oxuyan hər hansı bir adam oğuzların yaşadıkları yer haqqında qəti bir fikrə gələ bilmir. Hətta Qan-Abaza, Gəncə, Bərdə, Tatyay, Başı Açıq, Gürcüstan, Sürməli, Ağca qala, Qara dərə və Əlincə kimi yer adları belə bir xüsusda ona kömək edə bilməz. Belə ki, orada heç bir zaman gürcülərin əlinə keçməmiş olan Əlincə (Alıncaq) qalası da kafir qalası kimi gös-

¹ Yenə orada.

² Yenə orada.

tərilir. Xülasə, dastanlardan oğuz elinin yurdu məlum olmur”¹. Hamı təsdiqləyər ki, iki boydan başqa, yerdə qalan boylardakı kafir adlanan düşmən tayfaları türk mənşəlidir və dastanda Əlincə qalasının gürcülərin əlinə keçməsi məsələsinə rast gəlmirik. Alim, nədənsə, Qazan bəyin bir neçə yerdə albanların çarı kimi təqdimini, Gürcüstan faktorunu təsdiqləyən ifadələri (aznavur) görməməzliyə vurur və daha əvvəlki dövrün tarixi hadisələri ilə müqayisələr aparmır. Halbuki eramızın başlanğıcında albanların Oroz (Uruz) adlı sərkərdəsinin romalılarına qarşı mübarizə aparması faktı nəzərə alınmalı idi. Bura albanların doqquz gürcü tayfasından bac alması (bu, “Bəkil oğlu İmran boyu”ndakı hadisələrlə tam üst-üstə düşür) faktını da əlavə etsək, dastanın boya-başa gələrkən Azərbaycandan kənarında olmadığı aydınlaşar.

Beləliklə, “Orta Asiyada doğulub, Azərbaycanda, yaxud Antalyada qeydiyatdan keçirilməsi” qənaətləri özünü doğrultmadığı üçün XX yüzillikdə qalmalıdır. Bu, yalnız başlanğıc mərhələdə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Ona görə ki, Azərbaycanı tanıyan yox idi, Avropada türklüyə mənfi münasibət mövcud idi. Bu səbəbdən yazılı epos vasitəsi ilə orta əsrlərin əvvəllərində də olsa, Qafqazda və Antalyada türklərin məskunlaşmasının Qərb alimləri tərəfindən əsaslandırılması təsəlli sayılırdı. Bu gün isə artıq Azərbaycanın türklərin ilkin vətənləri olması faktını təsdiqləyən onlarla dəlil tapılmış, arxeoloji qazıntılar və tarixi sənədlərlə əsaslandırılmış, uzun müddət xalqımızın alınma vurulan “gəlmə” – “gətirilmə” damğalarının tamam şübhə toruna bürünmüşdür. Tariximizin ilkin çağlarının farsla bağlılığının qatı müdafiəçilərinə qarşı mübarizə aparılan sırasında F.Cəliov və T.Hacıyevin xidmətləri böyük fədakarlıqdır, türkqanlı hər kəs üçün nümunədir, özünüdərkə çağırışdır. Lakin bu fədakarlıqdan alınan nəticələrin “Dədə Qorqud”da “gətirilmə” ilə yekunlaşdırılması yolverilməzdir. Çünki Rus, Orta Asiya, bəzi Azərbaycan və türk alimlərinin ortaya atdıqları bütün dəlillər tükəndən asılı vəziyyətdə qalır, hərə-nib-fırlanıb yenə də V.Bartoldun qənaətlərinə söykənir və birtərəflidir. Bu fikir V.Bartoldun sonra yüz ildən çox “çevir tatı – vur tatı” halında bütün nöqtələrdən saf-çürük edilsə də, bayaq qoyduğum suala (harada yaranıb?) dəqiq cavab vermir. Əksinə, hərə bir tərəfindən yapışb “Kitab”ı özünə tərəf çəkdiyi üçün elə bir dolaşılığa – labirintə düşür ki, çıxarılması müşkülləşir. Dastanın tədqiqində elmi dəlillərlə əsaslandırılmış yeni konsepsiya hazırlanmalı və bütün tədqiqatlar onun əsasında aparılmalıdır. Çox təəssüflər olsun ki, bu konsepsiya müvafiq dairələrdə işlənilib hazırlanmadı. Alimlər ordusu Ata kitabımızın tədqiqində yeni mərhələni başlamağa qadir olmadı. Əksinə, məsələ bir qədər də düyünə salındı. Keçirilən elmi konfranslarda bizim və başqa ölkələrin tədqiqatçıları tərəfindən mübahisəli, ziddiyyətli məsələlərlə yanaşı, “Kitab”ın Azərbaycanda doğulmasını dəstəkləyən tutarlı dəlillər səslənsə də, heç biri təhlil süzəcəindən keçirilib ümumiləşdirilmədi.

¹ Sümər F. Oğuzlar, s. 355.

Ata kitabımıza hansı prizmadan yanaşmalıyıq? Son illərin ziyanlı tendensiyalarından biri də “Dədə Qorqud”u ancaq islam faktoru ilə üz-üzə qoyub, bütün məsələlərə bu prizmadan baxılmasıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan türklərinin tarixi heç də islam dininin yaranması ilə başlanmır və islam faktoru “Kitab”ın üzərinə vurulan son möhürdür və yalnız üzdə olan, aşkar tərəfidir. Dastanın ilk və əsas ünsürlərinin yaranmasının tarixi isə ondan əvvəlki 3 və 4-cü minilliklərə gedib çıxır ki, məhz islam pərdəsinin arxasında gizlədilmişdir. Həqiqətin üzə çıxmasına mane olan məsələlərdən biri də, əksər tədqiqatçıların irəli sürdükləri “köçərilik”dir ki, yenə də F.Sümərin mülahizələrində ümumiləşdirilir: “Dastanda qəhrəmanların mənsub olduqları Oğuz elinin vəsfləri isə bunlardır: a) tam köçəridirlər...”¹. Bu hökm əslində “gəlmə” olduğumuzu irəli sürənlərin dəyirmanına su tökür. Dastanı diqqətlə nəzərdən keçirib görək, doğrudanmı, orada oğuzlar tam köçəridirlər? Elə isə “Bəkil oğlu İmran boyunda” qoyulan sərhəd qoruyuculuğu məsələsi nə deməkdir? Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bu süjet dünya eposlarının heç birində yoxdur. Əgər dastanda təsvir edilən el tam köçəridirsə, onların hansı vətənpərvərliyindən, torpağa bağlılığından danışmaq olar. Halbuki dastanda bütün təbiət elementlərinə elin ad qoyduğunun – öz möhürünü vurduğunun şahidiyik. Əlbəttə, bu problem bir neçə tezislə həllini tapa bilməz, ancaq irəli sürdüyümüz istiqamətdə ciddi araşdırma aparmağın vaxtı gəlib çatmışdır.

V.Radlov 1860-70-ci illərdə Orta Asiyada, Altayda və Sibirdə yaşayan türkdilli xalqların məişəti ilə yaxından tanış olmuş və Leypsiqdə çap etdirdiyi “Sibirdən” (1893) adlı gündəliyində göstərmişdi ki, “Qərbi Asiyanın düzlərində dörd köçəri türk xalqı yaşayır: qazax-qırğızlar, qara-qırğızlar, qaraqalpaqlar və türkmənlər. Bu düzən köçərilərinin bir-birindən seçilən mədəniyyətləri var ki, nəzərdən keçirərkən xüsusi diqqət tələb olunur. Onlar bütün qonşuları arasında pis ad qazanmış və quldur dəstələrinə parçalanaraq, dinc tacirlərin və fağır əkinçilərin üzərinə basqın edirdilər. “Kimlərlə danışırsan – farslar və azərbaycanlılar arasında türkmənlərdən bəhs açırsan, yaxud ruslar, Qərbi Sibirdən köçmüş tatarlarla, çinlilər və fərqaqanəllərlə görüşəndə qırğızlar barədə söz salırsan – hər tərəfdə mənfi fikir eşidirsən”² Deməli, XIX yüzilliyin 60-cı illərində də Orta Asiyada yaşayan türklər – qazaxlar, qırğızlar, qaraqalpaqlar və türkmənlər köçəriliyin daşını atmamışdılar. Azərbaycanda isə nəinki həmin əsrdə, iki min il əvvəl də şəhər mədəniyyəti mövcud idi, qalalar salınmış və orta əsrlərin başlanğıcında belə köçərilikdən söhbət gedə bilməz. Bu səbəbdən də dastandakı vəsflərin ən əsasını tam köçəriliklə bağlayırlar ki, “Kitab”ı bizdən uzaqlaşdırsınlar. Unudurlar ki, köçərilərdən fərqli olaraq, çoxdan oturaq həyata keçən Azərbaycan türklərinin yazı və kitab mədəniyyətinin uzun bir tarixçəsi vardır.

“Dədə Qorqud”un vur-tut iki nüsxəsi var. Onlar ayrı-ayrı zamanlarda, başqa-başqa adamlar tərəfindən, biri Azərbaycan türkcəsində, digəri isə osmanlı ləh-

cəsinə çevrilərək yazıya alınmış. Əslində onlar bir mövzuya həsr olunmuş müstəqil əsərlərdir, epos variantlarıdır. Əlbəttə, bir ehtimal da var ki, hər ikisi daha əvvəllər yazıya alınmış eyni nüsxədən köçürülüb. Fakt ondan ibarətdir ki, biri “Kitabi-Dədəm Qorqud” (Drezden)..., digəri isə “Hekayəti-oğuznamei – Qazanbeg və qey-roh” (Vatikan) adlanan əsərlərdir. Bu əlyazmalar indiyədək birləşdirilərək və cümlə, ifadə fərqləri mötərizədə göstərilərək nəşr olunub. Ayrıca işıq üzü görsəydi, variantların müqayisəli təhlilinə geniş imkanlar yaranardı. Türkiyədə isə bu cür nəşrlər mövcuddur. Məhz bu dastanların hər ikisinin ayrılıqda stereotip nəşrinə çalışmaq lazımdır, fotofaksimili, dəqiq transkripsiyası, hər naməlum və mübahisəli sözün izahlı lüğəti ilə birlikdə.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, Z.Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsi ilə, I cild, Bakı, 1994.
2. Cəmsidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqud. – Bakı, 1977.
3. Fəruq Sümər. Oğuzlar. – Bakı, 1992, s. 353
4. Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı, 1988.
5. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. (Əziz Mirəhmədov tərtib etmişdir). – Bakı, 1988.
6. Насыев Т. Дədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, “Elm”, 1999.
7. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. – Bakı, 1983.
8. Азербайджанско-казахские литературные связи. Bakı, Elm, 1990, s. 12.
9. Дюма А. Кавказ (перевод с французского). – Тбилиси, 1988, с. 18
10. Короглы Х. О книге и ее создателях. – вступ. слово в кн. “Книга отца нашего Коркута”. Б., – 1989.
11. Книга отца нашего Коркута. Огузский героический эпос. – Баку, 1989.
12. Книга отца нашего Коркута., перевод с огузс. и вст. слово В.Бартолда, М.-Л., 1959.
13. Полное собрание русских летописей, том II. – М., 1962
14. Радлов В. Из Сибири. – М., 1989, с. 247; Leipzig çapında “Aderbedshsnen” şəklində işlənir, tom I
15. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951.

¹ Sümər F. Oğuzlar, s. 351-352.

² Радлов В. Из Сибири. – М., 1989, с.247; Leipzig çapında “Aderbedshsnen” şəklində işlənir, tom I, s.406.